

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК СКЛАДОВА НІМЕЦЬКОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

В статті розкриваються окремі аспекти етнонаціональної ідентичності та історичної пам'яті німців на матеріалах власного опитування громадян Німеччини.

Ключові слова: етнонаціональна ідентичність німців, етнонаціональна свідомість, патріотизм, історичний досвід.

Проблема етнонаціональної ідентифікації викликає велику увагу дослідників, адже сьогодні ми живемо в умовах глобалізації та змішування культур. Однією із складових етнонаціональної ідентичності є історична пам'ять, яка суттєво впливає на формування системи цінностей людини.

Поняття етнічної та національної ідентичності розроблялися такими дослідниками, як Андерсон¹, Сміт², Гібернау³, які приділяли значну увагу питанню історичної пам'яті. Впливу історичної пам'яті на німецьку свідомість торкаються Козеллек⁴ та Лангевіше⁵. Однак деякі аспекти історичної пам'яті як складової німецької етнонаціональної свідомості залишаються малодослідженими.

Перша та Друга світові війни ініціювали процеси, які до цього дня здійснюють вагомий вплив на німецький народ, особливо на його етнонаціональну ідентичність. Остання війна спричинила фундаментальні зміни і, як вірно зазначив німецький історик Райнгарт Козеллек, «таким чином змінюється і пов'язана з нею свідомість. Враження від війни перетворюються на спогади про війну. Однак вони не є константною величиною, оскільки теж зазнають на собі впливу наслідків, зумовлених війною, котрі можуть надати їм нової форми, витіснити, скерувати їх в певне русло, одне слово, змінювати. Багато чого забувається, відходить на задній план, дещо міцно осідає в пам'яті, дещо героїзується. Війна пожинає свої плоди, які фільтрують ментальні здобутки пам'яті»⁶.

Розкрити особливості місця історичної пам'яті в самосвідомості німців можна за допомогою польових досліджень, що належать до найважливіших видів і методів роботи етнологів. Враховуючи специфіку нашого дослідження, ми провели власні короткотривалі експедиційні дослідження. Опитування, що покладені в основу даної роботи проводилося у ФРН, землі Північний Рейн-Вестфалія, місті Бонн в межах теми: «Німецька етнонаціональна ідентичність на сучасному етапі». Загалом було опитано 100 респондентів віком від 13 до 79 років (за період з 03.01.2012. по 08.01.2012 – 41 особа та з 27.07.2012 по 13.08.2012. – 59 осіб), у тому числі 60 жінок та 40 чоловіків. Під час вибору респондентів на вулицях м. Бонн автор намагалася надавати перевагу етнічним німцям.

Автора роботи цікавило чи пишаються німці своєю країною і чим саме. Серед проблем, з якими ми зіткнулися під час опитування, варто виділити наступні: негласна табування даної тематики в Німеччині, що призводить до небажання говорити на дану тему; боязнь запису на диктофон; незручність запитань для пересічного німця, зважаючи на історичний досвід німецького народу. Враховуючи це, автор була вимушена проводити опитування анонімно.

Дані опитування показали, що зі 100 респондентів 53 – пишаються своєю країною, а саме її досягненнями після Другої світової війни, сучасним статусом країни, зважаючи на події минулого та сучасні економічні проблеми у світі, соціальною підтримкою і т. ін.; 35 респондентів – не пишаються, зважаючи на пережите минуле або через сучасні проблеми в державі, або просто не розуміють, як це бути гордим за країну, адже це не їх досягнення і вони виростили без цього почуття: «*Ні, я не можу сказати, тобто, не горда, але і не не горда, отже, я не*

знаю чому б я мала бути гордою»⁷. Цікавим є і той факт, що 6 респондентів взагалі відмовилися давати відповідь на це запитання без пояснення причин, а ще 6 взагалі не змогли визначитися, бо ніколи не замислювалися над цим питанням. Можна припустити, що така ситуація пов'язана з табуванням даної тематики в Німеччині.

Отримані дані перегукуються з результатами дослідження, проведеного соціологами університету Хохенхайм (Universität Hohenheim), котрі до 60-річчя заснування ФРН провели комплексне дослідження на замовлення благодійного фонду «Основа ідентичності» (Identity Foundation Gemeinnützige Stiftung für Philosophie), заснованого у 1998 р. Паулом Й.Когтесом⁸. За результатами дослідження близько 60% – німців пишаються своєю батьківщиною, більше 80% – уже не соромляться бути німцями, а більше 74% – стверджують, що, не зважаючи на історію своєї країни, можуть бути гордими за Німеччину⁹.

Розуміння відповідальності за тяжкі злочини нацистів вплинуло на німецьку національну свідомість. По сьогоднішній день німці соромляться слова «фюрер» і вважають, що нацистське минуле не можна забувати. Хоча зараз така думка панує, переважно, серед старшого покоління: *«Якщо Ви запитаете молодих людей, котрі не мають нічого спільного з Другою світовою війною, навіть через батьків, вони скажуть: «Я не маю що сказати з цього приводу, це мене не цікавить». Ми, батьки яких стали свідками війни, ми маємо інше ставлення до цього»*¹⁰. Респондент наголошує і пояснює: *«Ви маєте собі уявити, Німеччина в світі була рівноцінна геноциду і злим німцям. І тому ти, навіть якщо ти сам не був причетний до цього, відчував провину, провина робить тебе боязливим і стриманим, і тоді ти краще скажеш: «Тоді я краще не буду вішати свій прапор перед дверима», а то ще прийде хтось і скаже: «Ти злий німець, що ти робиш? Ти не можеш цього робити», навіть якщо це не було заборонено. Деякі символи тут заборонені і зараз. Ти не можеш тут носити свастіку чи якісь нацистські паролі, це добре, я вважаю, бо це заважає, таким речам знову вийти на поверхню, але проблеми, котрі були, пов'язані з тим щоб гордитися країною чи співати національні пісні, чи щось таке, в яких ми теж співаємо не всі рядки, це нам заборонено...»*¹¹. Стосовно заборони символів – респондент має на увазі параграф 86 Кримінального кодексу ФРН, що забороняє пропаганду організацій та політичних партій, які визнані незаконними у ФРН та суперечать конституції¹², а також параграф 86а, що забороняє розповсюдження та зберігання символіки заборонених партій та організацій¹³. До символів відносяться прапори, символіка, уніформа, слогани, форми привітання, забороненими також вважаються і зовнішньо схожі символи.

Говорячи про заборону виконання національних пісень, респондент мав на увазі заборону виконувати національний гімн у повному обсязі. Національним гімном Німеччини сьогодні є «Пісня німців» («Das Lied der Deutschen» або «Deutschlandslied» – «Пісня Німеччини»), написана 26 серпня 1841 р. проф. германістики Бреславського університету Августом Хайнріхом Гофманом під псевдонімом фон Фаллерслебен¹⁴. 11 серпня 1922 Фрідріх Еберт утвердив «Пісню німців» національним гімном Ваймарської республіки¹⁵. В часи націонал-соціалізму до першої строфи «Пісні німців» додали пісню штурмфюрера СА Хорста Весселя, написану ним в 1927 р.¹⁶, і в такому вигляді виконувався гімн. Друга, а особливо третя строфа «Пісні німців», з її демократичним змістом, не відповідали нацистській ідеології¹⁷. Після поразки Німеччини у Другій світовій війні, розпорядженням військової адміністрації союзників № 154 від 14 липня 1945 р.¹⁸ «Пісню німців» було заборонено виконувати. Лише 16 грудня 1949 р. розпорядження № 154 було формально зупинене союзницькою контрольною радою¹⁹. В 1952 р. перший канцлер ФРН Конрад Аденауер наполіг на тому, щоб залишити саме «Пісню німців» гімном ФРН, проте дискусії з приводу того, які строфи вважати гімном, тривали ще довго. Лише 7 березня 1990 р. Федеральний конституційний суд постановив, що виключно третя строфа є захищена законодавчо²⁰, а в 1991 р. президент Ріхард фон Вайцеккер та канцлер Гельмут Коль дійшли згоди, що саме третя строфа є офіційним національним гімном об'єднаної Німеччини²¹. Перша та друга строфи не виконуються на офіційних державних заходах, проте їх виконання у побуті не є офіційно забороненим для громадян²².

Незважаючи на досить оптимістичні результати дослідження соціологів університету Хохенхайм, варто зазначити, що для німецького народу характерна особлива психологічна травма, котру заподіяв нацизм²³. Пережитий сором породжує особливу ситуацію в націо-

нальній ідентичності німців, а саме страх проявити і показати свою любов до батьківщини. Залишається почуття невпевненості в інтерпретації подібних дій, страх неправильного сприйняття серед громадськості та в світі загалом: «...національна гордість в Німеччині... вона завжди лише негативно сприймається...»²⁴. Для німців дана тема залишається досить специфічною. Донині, задаючи німцям запитання, що хоча б побічно пов'язані з їх історичною пам'яттю, варто бути дуже обережним, щоб не наштовхнутися на нерозуміння та не відлякати респондента. Про національну гордість чи німецьку ідентичність німці висловлюються обережно. Дані нашого опитування засвідчують, що переважна більшість німців пишаються своєю країною. Проте помітно, що респонденти, відповідаючи на запитання, зважають на історичний досвід свого народу, хоча і не завжди відверто про це говорять: «за саму Німеччину я насправді не дуже гордий. Я вважаю, це, певним чином, країна, в якій можна дуже добре жити, де ти маєш більше шансів і прав, ніж у багатьох інших країнах цього світу. Але це, скажімо, було б неправильним сказати ніби я гордий за Німеччину»²⁵.

Як висловлюється культурний антрополог та працівник благодійного фонду «Основа ідентичності» Надія Росманн (Nadia Rosmann) те, що німці знову пишаються своєю країною – є зовсім новим для Німеччини, але вона також наголошує, що усвідомлення провини ще живе, хоча більшість німців вже не бажають обмежувати себе, зважаючи на це почуття²⁶. Дану тенденцію підтверджують і результати нашого дослідження: «Я вважаю, ще до цього часу в німецьких книжках занадто заякорилась ця німецька провина, ця історична німецька провина, і це має бути змінено, і якщо це станеться, якщо влада зможе цього добитися, зараз ми на шляху до цього... (якщо будуть – О. Т.), змінені шкільні підручники, тоді в наступних поколіннях могло б дійти до того, що вона знову посилиться, так. Тобто, ця німецька ідентичність і національна самосвідомість, і сподіваюсь, що так і буде, я не націоналістка чи щось таке. ...Я вважаю, прикрим... це ж дійсно лише... в Німеччині, що треба дивитися щоб не дуже підкреслювати національну гордість, чи не так»²⁷. Наведені слова також яскраво ілюструють те, як німці, при вияві своїх національних почуттів і бажання посилити етнонаціональну самосвідомість серед населення, одразу ж виправдовуючись наголошують, що вони не є націоналістами. Така ситуація пов'язана з історичним досвідом німецького народу, з почуттям та усвідомленням провини.

В 2001 р. група соціальних психологів Марбурзького університету порадила не використовувати в політиці та ЗМІ речення: «Я гордий бути німцем», причина – можливість і небезпека осуду громадськості²⁸. Стосовно правомірності подібних висловлювань розгорнулися справжні дебати. Німецька влада, з обережністю, намагалася спростувати слова соціальних психологів Марбургського університету. Зокрема, тодішній канцлер Німеччини Герхард Шредер в інтерв'ю для газети «Зюддойче цайтунг» зазначив: «Я пишаюся досягненнями людей та демократичною культурою. І в цьому сенсі я німецький патріот, що гордий за свою країну»²⁹.

Існує думка, що німці здатні репрезентувати свій патріотизм лише під час певних подій³⁰. Для прикладу, в 2006 р. під час чемпіонату світу з футболу на німецьких вулицях важко було знайти машину без німецького прапора, що засвідчував ідентифікацію з національною командою; люди намагались одягатися в кольори прапора, вивішували прапори з вікон, розмальовували обличчя спеціальними фарбами і т. ін. Німецький триколон бере свій початок з 1817 р., коли на святкуваннях, присвячених 300-річчю Реформації, кілька сотень студентів, що виступали за об'єднання Німеччини, використали у якості знамена полотно, котре складалося з горизонтальних смуг – темно-червоної і чорної, з гілкою дуба із обрамленням золотої бахроми³¹. Державним прапором Німеччини горизонтальний чорно-червоно-золотий триколон став у 1848 р.³². Після Другої світової війни всі види німецьких національних знамен були заборонені. Офіційно німецький чорно-червоно-золотий триколон був знову затверджений в 1949 р., що було зафіксовано в 22 статті Конституції ФРН³³. В НДР також було затверджено чорно-червоно-золотий прапор, проте з гербом посередині. Після об'єднання Німеччини символіка ФРН поширилася на всю державу.

У 2006 р. німці здивували світ і самих себе: доволі стримане ставлення до власного національного прапора (у порівнянні, наприклад, з американцями) змінилось справжньою ейфорією. Чемпіонат світу з футболу створив в країні атмосферу справжнього свята. У пресі ті події прозвали «Літньою казкою»³⁴, вона змінила уявлення жителів інших країн про німців,

яких, зазвичай, за національним характером вважають ледь не занудами. Респонденти, опитані автором роботи, теж зазначали, що помічають прояви патріотизму в Німеччині лише під час спортивних змагань: «... я, наприклад, помічаю національну гордість лише коли футбол...»³⁵. В 2006 році німці показали всьому світові, що вони гостинні господарі, які вміють веселитися. Дійсно, ті події стали небаченими для Німеччини, навіть самі німці не очікували такого ажіотажу. Ціла нація знаходилася тоді у справжньому піднесенні. Як влучно зауважує один із респондентів: «Німці... дуже рідко виставляють свої національні прапори... Це, звичайно, пов'язано з тим минулим, яке ми маємо, але що було певною мірою переломним моментом, здається це було в 2006, якщо я не помиляюся, коли в нас був чемпіонат світу з футболу, і тоді вона прокинулася як, я б сказала, як та спляча красуня, та національна гордість, що була прихована. В молоді, яка всі ці політичні події вже не сприймає так трагічно...»³⁶. Важливо також зазначити, що ейфорія на німецьких вулицях в 2006 р. була прецедентним явищем для Німеччини та стосувалася в першу чергу саме спортивних досягнень. Як висловився почесний професор університету Хохенхайм Ойген Бусс: «Німецький патріот знаходиться в меншості... Типовим є не загальний зв'язок із нацією, а скоріше свого роду клаптикова ковдра з багатьох малих компанійсько-патріотичних вогнищ. Колективні публічні переживання тимчасово діють як симуляція національного почуття»³⁷.

Німецькій ідентичності притаманна певна неоднозначність: з одного боку – сором за часи націонал-соціалізму та скоєні злочини проти людства, з іншого – гордість за досягнення країни, як в минулому (музика, медицина, винаходи і т. д.), так і на сучасному етапі (економіка, рівень життя і т. д.): «Ну, я насправді відчуваю себе дуже привілейовано, що я можу тут жити. Бо я вважаю, що ми є однією з небагатьох країн у цілому світі, котрій ще дійсно добре живеться, що у нас так багато можливостей, що стосується освіти і культури, я думаю, нам тут живеться дуже добре і я дуже рада, насправді, що я можу тут жити. Так. Гордість, не знаю, але я у, будь-якому разі, дуже рада, що я можу тут жити»³⁸.

Проте нами була помічена цікава тенденція – німецька молодь, здається, росте без відчуття патріотизму, навіть вважає його зайвим: «Це не патріотизм чи щось таке, але і не те щоб я вважала Німеччину гівняною, тобто. Нейтрально. Я вважаю, це просто непотрібно, якщо ти... (задумується) Я вважаю, це тупо репрезентувати власну країну, у будь якій формі»³⁹. Багато респондентів стверджують, що «гордість» це абсолютно невірне слово, адже пишатися можна лише своїми власними досягненнями, а не країною в якій ти живеш: «... мені б ніколи не спало на думку сказати: «Я гордий бути німцем», – це я вважаю повною нісенітницею, ти просто десь народжуєшся не можна гордитись цим, це ж не моя заслуга»⁴⁰. Не лише для зрілого населення, а навіть для деякої з молоді національна гордість є проблемою: «Для мене проблема сказати, що я горда бути німкеню, чи горда за Німеччину. Ні... я б не сказала. Ні»⁴¹. Інші взагалі не пов'язують національну гордість з ідентичністю: «Так, певним чином, є якась гордість за батьківщину, але я б не пов'язував це з ідентичністю німця, тобто, для мене гордість – це децо, чого ти маєш сам досягти...»⁴².

Цікавим є і той факт, що із 100 опитаних нами респондентів назавжди виїхати з Німеччини готові – 35 осіб; 40 – не готові цього зробити; 22 – готові за певних обставин; 2 – зазначили, що вже повернулися із закордону і для 1 особи питання було не актуальним, адже вона і так не живе в Німеччині. Респонденти з легкістю говорять про свою готовність назавжди покинути батьківщину: «...я також відкритий до того, щоб назавжди покинути Німеччину, бо я багато перебував в іноземних країнах і, скажімо, я не так вже глибоко пов'язаний з Німеччиною, щоб я не міг жити закордоном, в мене б не виникло ніяких проблем з цього приводу»⁴³. Така ситуація пов'язана з глобалізаційними процесами у світі, мобільністю сучасного населення та можливостями, котрі надає нам сучасне життя. Але варто також зазначити, що серед 100 опитаних лише 27 осіб назвали Німеччину своєю батьківщиною; 14 – регіон звідки вони походять; для інших це сім'я, друзі, відчуття впевненості, захищеності, комфорту і т. д. Багато хто не відчуває, не бачить зв'язку з країною, в якій народився та виріс: «Батьківщина – там, де, друзі, сім'я чи, скажімо так, важливі люди, найважливіші персони. Якби вони всі переїхали, наприклад, до Англії, (сміється) тоді колись би для мене і Англія стала б батьківщиною, бо... (задумується) Тобто, звичайно Німеччина моя батьківщина, але перш за все, бо я знаю, що тут мої друзі, моя сім'я живе тут і тут моє коріння. Якби вони всі пішли, то тоді

там би колись і стала моя батьківщина»⁴⁴. Деякі навіть говорять, що батьківщиною для них є Європа, але не Німеччина. Так, наприклад, одна із респондентів зазначає, що для неї батьківщина – це те, із чим вона відчуває найбільший зв'язок, але далі вона уточнює: «Ну, Німеччина, я б сказала, не обов'язково, або дійсно регіон, або Європа. Це помітно коли покидаєш Європу»⁴⁵.

Отже, німецькому народу досі притаманне відчуття провини за злочини у Другій світовій війні, хоча сьогодні це характерно для старшого покоління німців, батьки і діди яких пережили війну та повоєнні роки. Варто погодитися, що з таким минулим бути гордим за свою країну досить складно, але правда і в тому, що нова генерація не є відповідальною за події 70-річної давності.

Результати опитування соціологів університету Хохенхайм та дослідження, проведеного автором показали, що сьогодні переважна більшість німців пишається бути німцями та відчуває гордість за досягнення своєї країни після Другої світової війни, особливо сучасні: сильна економіка, права людини, соціальне забезпечення, рівень життя в країні. Щоправда багато респондентів зауважують і наявні проблеми в державі. Важливо наголосити на тому, що автором роботи все ж було помічено, що, в цілому, почуття патріотизму в німців досить слабке, особливо це стосується молоді. Поряд з цим, більшість опитаних нами респондентів готова виїхати з країни назавжди, лише б тільки були необхідні для цього умови: гроші, робота, наявність сім'ї поруч. Здається, з Німеччиною їх нічого не пов'яже крім сім'ї, друзів та нажитого майна.

Цікавим є і прецедентний патріотизм німців – вияв національних почуттів та самосвідомості лише під час певних подій. У першу чергу це стосується футбольних матчів національної збірної Німеччини, коли населення країни дозволяє собі проявити національні почуття, підтримуючи свою команду. Ажіотажу подібного масштабу не зустрінеш на святкуванні національних свят Німеччини. Можна припустити, що така ситуація пов'язана з історичною пам'яттю німецького народу, що справила свій вплив на етнонаціональну свідомість німців.

¹ Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма [пер. с англ. В. Николаев]. – М., 2001. – 288 с.

² Сміт Е. Національна ідентичність [пер. з англ. П. Таращук]. – К., 1994. – 224 с.

³ Гібернау М. Ідентичність націй [пер. з англ. П. Таращук]. – К., 2012. – 304 с.

⁴ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії [пер. з нім. В. Швед]. – К., 2006. – 436 с.

⁵ Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі [пер. з нім. О. Логвиненко]. – К., 2008. – 240 с.

⁶ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії [пер. з нім. В. Швед]. – К., 2006. – С. 300.

⁷ Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 99–100. – Інтерв'ю № 99–100. – Арк. 331.

⁸ Identity Foundation Gemeinnützige Stiftung für Philosophie [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.innovativ-in.de/profil/identityfoundation>; Identity Foundation Gemeinnützige Stiftung. Presseinformation. Deutsch-Sein – eine Frage von Herz, Kultur und Geist Vier Prototypen gelebter deutscher Identität. – 4 s.

⁹ Die nationale Identität der Deutschen. Pressemitteilung: Die Deutschen Lieben ihr Land (05/2009) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://soziologie.uni-hohenheim.de/75173.html?typo3state=projects&tsid=1587>

¹⁰ Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. 30 – П. 2. – Од. зб. 89–90. – Інтерв'ю № 89–90. – Арк. 290.

¹¹ Там само. – Арк. 289.

¹² § 86 Verbreiten von Propagandamitteln verfassungswidriger Organisationen [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/stgb/__86.html

¹³ § 86a Verwenden von Kennzeichen verfassungswidriger Organisationen [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/stgb/__86a.html

¹⁴ Bluhm W., Lenz M., Natusch M.A. Blühe, deutsches Vaterland! Materialien zum Lied der Deutschen, Burschenschaftliche Bücherei, Heft 23, September 2001. – Emmerich, 2001. – S. 11.

- ¹⁵ Gerhard Müller. Lieder der Deutschen. Bertolt Brechts «Kinderhymne» als Gegenentwurf zum «Deutschlandlied» und zur «Becher-Hymne». – S. 6.
- ¹⁶ «Einigkeit und Recht und Freiheit»: zur musikalisch-politischen Geschichte der deutschen Nationalhymne [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.librarian.be/pdf/nathymne.pdf>
- ¹⁷ Deutschland über alles. Josef Haydn, 1797. Heinrich Hoffmann von Fallersleben, 1841 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rk-julbach.de/allgemeines/dienst_hymne.pdf
- ¹⁸ Bluhm W., Lenz M., Natusch M. A. Blühe, deutsches Vaterland! Materialien zum Lied der Deutschen, Burschenschaftliche Bücherei, Heft 23, September 2001. – Emmerich, 2001. – S. 49.
- ¹⁹ Ibid. – S. 50.
- ²⁰ «Einigkeit und Recht und Freiheit»: zur musikalisch-politischen Geschichte der deutschen Nationalhymne [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.librarian.be/pdf/nathymne.pdf>
- ²¹ Bekanntmachung der Briefe des Bundespräsidenten vom 19. August 1991 und des Bundeskanzlers vom 23. August 1991 über die Bestimmung der 3. Strophe des Liedes der Deutschen zur Nationalhymne der Bundesrepublik Deutschland [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.gesetze-im-internet.de/nhrfbek/BJNR021350991.html>; Das Deutschlandlied ist Nationalhymne der Bundesrepublik Deutschland // Bulletin. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. – № 89. – 27 August 1991, Bonn [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0255_hym&object=facsimile&l=de
- ²² Bluhm W., Lenz M., Natusch M. A. Blühe, deutsches Vaterland! Materialien zum Lied der Deutschen, Burschenschaftliche Bücherei, Heft 23, September 2001 – Emmerich, 2001. – S. 51–52.
- ²³ Deutsche Identität, lieber nicht [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kritikgesellschaft.wordpress.com/2008/04/10/deutsche-identitaet-lieber-nicht/>
- ²⁴ Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 61. – Інтерв'ю № 61. – Арк. 114.
- ²⁵ Там само – Од. зб. 72. – Інтерв'ю № 72. – Арк. 172.
- ²⁶ Der Tagesspiegel. Welt. Studie zur Identität. 60% der Deutschen zeigen Nationalstolz [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.tagesspiegel.de/weltspiegel/studie-zur-identitaet-60-prozent-der-deutschen-zeigen-nationalstolz/1801274.html>
- ²⁷ Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 64. – Інтерв'ю № 64. – Арк. 134–135.
- ²⁸ Deutsche Identität, lieber nicht [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kritikgesellschaft.wordpress.com/2008/04/10/deutsche-identitaet-lieber-nicht/>
- ²⁹ Frankfurter allgemeine Politik. Patriotismusstreit «Ich bin gerne Deutscher, weil...» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.faz.net/aktuell/politik/patriotismusstreit-ich-bin-gerne-deutscher-weil-115759.html>
- ³⁰ Werkeln am Nationalbewusstsein [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zeit.de/online/2009/18/identitaet-deutsche>
- ³¹ Флаги мира. – М., 2007. – 192 с.
- ³² Знамяеровский А. Флаги. Всемирная энциклопедия [пер. И. Комаровский]. – М., 2009. – 256 с.
- ³³ Die Bundesflagge [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bundestag.de/kulturundgeschichte/symbole/flagge/index.html>
- ³⁴ Schayan J. Deutschland feiert 60 Jahre Bundesrepublik und 20 Jahre Fall der Berliner Mauer // Deutschland. – 2009. – № 2. – S. 16.
- ³⁵ Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 61. – Інтерв'ю № 61. – Арк. 114.
- ³⁶ Там само. – П. 1. – Од. зб. 22. – Інтерв'ю № 22. – Арк. 92.
- ³⁷ Identity Foundation. Gemeinnützige Stiftung. Presseinformation. Deutsch-Sein-eine Frage von Herz, Kultur und Geist. Vier Prototypen gelebter deutscher Identität. – S. 3.
- ³⁸ Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 70–71. – Інтерв'ю № 70–71. – Арк. 165.
- ³⁹ Там само. – Од. зб. 96–97. – Інтерв'ю № 96–97. – Арк. 319.
- ⁴⁰ Там само. – П. 1. – Од. зб. 26. – Інтерв'ю № 26. – Арк. 109.
- ⁴¹ Там само. – Од. зб. 5. – Інтерв'ю № 5. – Арк. 21.

⁴² Там само. – П. 2. – Од. зб. 49. – Інтерв'ю № 49. – Арк. 40.

⁴³ Там само. – П. 1. – Од. зб. 28. – Інтерв'ю № 28. – Арк. 116.

⁴⁴ Там само – П. 2. – Од. зб. 70–71. – Інтерв'ю № 70–71. – Арк. 167.

⁴⁵ Там само. – Од. зб. 80. – Інтерв'ю № 80. – Арк. 212.

На материалах опросов граждан Германии в статье освещаются некоторые аспекты этнонациональной идентичности, а также исторической памяти немцев.

Ключевые слова: этнонациональная идентичность немцев, этнонациональное сознание, патриотизм, исторический опыт.

On the materials of surveys of German citizens some aspects of ethno-national identity and historical memory of Germans are highlighted in the article.

Keywords: ethno-national identity of Germans, ethno-national consciousness, patriotism, historical experience.